

Lexikai átváltási műveletek irodalmi és szakfordításban¹

Heltai Pál

1. Bevezetés: fordítás és szakfordítás

Nem kell különösebben sok fordítói tapasztalat ahhoz, hogy rájövjünk, milyen jelentős különbségek vannak irodalmi és szakfordítás között. (Ebben a tanulmányban a **műfordítás** terminus helyett az **irodalmi fordítás** terminust használom.) Mindenki tudja (vagy tudni véli), hogy a szakfordítás rutinszerű, mesterembereknek való munka, míg az irodalmi fordítás kreatív tevékenység, és a költészetet igazából csak igazi költők fordíthatják (ha egyáltalán).

Nem csoda, hogy a fordításról való tudományos igényű gondolkodás a kezdetektől fogva az irodalmi fordításra irányult, és a szakfordítást nem is tekintette fordításnak. Schleiermacher a 19. század elején a gyakorlati célú fordítást (amit ma szakszövegfordításnak mondunk) „puszta tolmácsolásnak” tekintette, nem igazi fordításnak. A tulajdonképpeni fordításon belül is elkülönítette a parafrázist (ez a tudományos szövegek mechanikus fordítását jelenti), illetve az imitációt, az irodalmi szövegek fordítását. Ez utóbbit tekintette igazából fordításnak (Snell-Hornby 2006: 6-10).

Ha végigtekintünk a fordítástudomány 20. századi történetén, ugyanez a kép tárul elénk. A 20. századi fordítástudomány legismertebb, legjelentősebb alakjai az irodalmi fordítás alapján alkották meg elméleteiket. Nida bibliafordításból indult ki; Even-Zohar poliszisztéma-elmélete, Toury leíró fordítástudománya, a manipulációs iskola és a funkcionalista fordításelméletek többsége szintén az irodalmi fordítást tekinti alapnak. Ezek az elméletek a szakfordítással nem foglalkoztak: hallgatólagosan úgy tekintették, hogy az irodalmi fordításra kidolgozott elméletek **mindenfajta** fordításra vonatkoznak.

A 20. század vége felé megjelent fordításelméletek már figyelembe vették a szakfordítást is, de az irodalomcentrikusság megmaradt. Gutt (1991) relevanciaelméleti megközelítése visszatér a schleiermacheri hagyományhoz: az ún. szolgáltató fordításokat kizárja a tulajdonképpeni fordítás fogalmából. Ez utóbbi fő ismérve nála az, hogy a fordítás interpretív nyelvhasználat, tehát lényegi eleme, hogy egy létező szöveget interpretál, és ezt az olvasó is tudja. A „szolgáltató” fordítás többnyire rejtett fordítás: az eredeti szöveg és az eredeti szerző nem igazából érdekli a célnyelvi olvasót, esetleg nem is tudja, hogy fordítást

---

¹ A tanulmány a „Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában” c. konferencián (Pécs, 2007. november 23-24.) elhangzott előadás írásos változata. A kutatást az OTKA (T 046363) támogatta.

olvas. Ez tehát nem interpretív, hanem leíró nyelvhasználat, és így tulajdonképpen nem fordítás. Gutt nem határozza meg pontosan, mit ért szolgáltató fordításokon, de példáiból (idegenforgalmi prospektus, gépkönyv) arra következtethetünk, hogy ez a fogalom nagyjából a szakfordítással azonos.

2. A fordítás mint prototípus-fogalom

A fordítás kommunikáció, tehát az egynyelvű kommunikáció általános szabályai a fordításra is vonatkoznak. Ha tehát az egynyelvű kommunikáció különböző típusai – különbségeik ellenére végső soron mind beletartoznak a kommunikáció fogalmába, akkor ugyanez érvényes kell legyen a fordítás különböző típusaira is.

Kétségtelen, hogy irodalmi fordítás és szakfordítás között jelentős különbségek vannak. A magam részéről azonban inkább azokkal értek egyet, akik szerint a fordítás prototípus-fogalom (Snell-Hornby 1988/1995). Ezen belül a versfordítás és a gépkönyv fordítása a prototípustól eltérő két szélsőséges fordítási típusként fogható fel.

2.1 Poétikai és tudományos kommunikáció

Marcus (1977) a „poétikai kommunikációt” (PK) és a „tudományos kommunikációt” (TK) tartja a kommunikáció két legszélsőségesebb típusának, és 52 oppozíciót állít fel közöttük, megjegyezve, hogy a kettő között nagyon sok átmenet lehetséges. Némi megszorítással azt mondhatjuk, hogy ezek az oppozíciók általában jellemzik az irodalmi kommunikációt (bár a prózát jóval kisebb mértékben, mint a költészetet) és a szakmai kommunikációt is (bár ezen belül is vannak komoly eltérések). A felállított oppozíciók így (áttételesen) az irodalmi fordítás és a szakfordítás különbségeit is jellemzik. Az 1. táblázatban bemutatom Marcus oppozíciói közül a számomra leglényegesebbnek tűnőket.

1. táblázat

A tudományos és a költői kommunikáció néhány oppozíciója (Marcus 1977: 148–149)

	<i>Tudományos kommunikáció</i>	<i>Poétikai kommunikáció</i>
(1)	Racionális	Emocionális
(2)	Kifejthető	Szavakkal nem interpretálható
(3)	Világosság	Megigézés
(11)	A nyelv rutinszerű használata (az összes nyelvi eszköznek konvencionális jellege van)	A nyelv kreatív használata (nyelvi újítások tendenciája)
(12)	Áttetszőség (a nyelv csupán ablak, amelyen keresztül nézzük a tudományos jelentéseket)	Homályosság (az ablak fekete, tekintetünket megtorpanjtja, ő maga válik céllá)

	<i>Tudományos kommunikáció</i>	<i>Poétikai kommunikáció</i>
(15)	A nyelv elenyészése (a nyelv elfelejtődik szemantikai tartalmának felfogása után)	A nyelv állhatatossága (a nyelv nem választható el szemantikai tartalmától)
(16)	Fordítható	Nem fordítható
(20)	Rövid kontextusok elegendők a szemantikai meghatározáshoz (tendencia kontextustól való kötetlenségre)	A poétikai szemantika terjedelmes kontextusokat igényel (a kontextus iránti érzékenység tendenciája)
(21)	A fogalmi (definiált) jelentésekre való törekvés túlsúlya	A nem fogalmi (kontextuális) jelentések túlsúlya
(23)	Végtelen szinonímia (minden x sornak végtelenül sok azonos jelentésű sor felel meg)	A szinonímia hiánya (két sornak nem lehet azonos jelentése)
(26)	A jelentések összességének megszámlálhatósága	A jelentések összességének meg nem számlálhatósága
(31)	Denotáció (a szótári jelentések használatának tendenciája)	Konnotáció (a kifejezések alapjelentésüktől eltérő jelentésekben való használatának tendenciája)
(46)	Az előreláthatóság magas foka	Az előreláthatóság alacsony foka

A fenti különbségeket arra az alapvető különbségre vezethetjük vissza, hogy a TK-ban a tartalom a lényeges, míg a forma másodlagos, illetve nem fontos, míg a PK-ban a nyelvi forma lényeges, a tartalomtól nem választható el (1, 12, 15, 21). Ehhez a relevancia-elmélet alapján hozzátehetjük, hogy a poétikai (és általában az irodalmi) kommunikációban nagyobb a következtetési kommunikáció jelentősége, míg a tudományos (és általában a szakmai) kommunikációban jóval nagyobb a kódolt kommunikáció szerepe. Ez utóbbi igyekszik minden jelentést kódolni, és az esetleg nem kódolt jelentések pótlólagosan kifejezhetők. A kódolást a terminusok sűrítik: egyes terminusok nagy mennyiségű információt kódolnak, és ez az információ szükség esetén explicitálható. Az irodalmi kommunikációban a kódolt információ nem annyira fontos, sőt néha egyáltalán nem fontos – akár más információval is felcserélhető, ha azzal ugyanazt vagy legalábbis hasonló hatást lehet elérni.

2.2 Irodalmi fordítás és szakfordítás

Mivel a fordítás kommunikáció, a fentiekből következik, hogy a szakfordítás legfőbb követelménye a tartalom visszaadásával kapcsolatos: a szakfordítás ezért ideális esetben világos, egyértelmű és explicit, azaz a kifejezendő tartalmat explicit jelekkel kódolja. Az irodalmi szövegek fordításában ezek a követelmények másodlagosak: a fordítás már csak azért sem mindig világos, egyértelmű és explicit, mert az eredeti szöveg sem az – épp ellenkezőleg.

A fentiekből következik, hogy a szakmai kommunikáció és a szakfordítás nem csupán eleve explicit, kódolt kommunikáció, hanem szükség esetén még explicitebbé tehető (2), és nincs akadálya a szinonimák használatának (23), hiszen ugyanazt a tartalmat többféleképpen is kifejezhetjük: az explicitáció vagy a szinonima használata nem változtatja meg a szöveg jelentését. A szakfordításra (akárcsak a TK-ra) a nyelv rutinszerű használata jellemző, mert ezzel biztosíthatjuk a legegyszerűbb, és ugyanakkor legkönnyebben feldolgozható formát (11, 46). Ezzel szemben az irodalmi fordításban (akárcsak a PK-ban) az explicitációt és a szinonimák használatát korlátozza az a tény, hogy a forma megváltozása a tartalom (az implicit jelentések) változásával jár együtt. Az irodalmi kommunikáció és így az irodalmi fordítás sem elégedhet meg a nyelv rutinszerű használatával.

Mivel a szakfordítás esetében a tartalom a leglényegesebb szempont, a fordítás akkor is elérheti célját, ha a nyelvi forma tökéletlen, például nem azok a rutinszerű nyelvi elemek szerepelnek benne, amelyek a legkönnyebb megértést biztosítanák. A szakszövegfordítás tehát kevésbé érzékeny a nyelvi megfogalmazás tekintetében. A versfordítás általában újszerű, kreatív nyelvhasználatot igényel, és a nyelvi megfogalmazás hiányosságai vagy sikertelensége az egész fordítás sikertelenségét jelentheti. A dráma- és a prózafordítás szintén érzékeny a nyelvi megformálásra, de nem olyan mértékben, mint a versfordítás.

A fenti különbségekből következik, hogy a fordítás egysége eltérhet a szakfordításban és az irodalmi fordításban. Marcus szerint a TK-hoz rövid kontextus is elég (20): egy tudományos cikk kontextusát a tudományág és a téma általában biztosítja. Egy-egy szövegrészlet értelmezése kevésbé függ a „szövegegészről”, és éppen ezért lehetséges egy szakszöveget több részre osztva több fordítóval fordíttatni, majd „egybefésülni”. Irodalmi fordítás esetén – különösen versfordításnál – ez aligha célravezető eljárás: az egyes részek fordításánál erősen figyelemmel kell lenni az egész szövegre, tehát „szövegszinten” kell fordítani.

Természetesen minden fordítás során (a versfordítást is beleértve) apró egységekre tagoljuk a szöveget – mondatokra, tagmondatokra, szintagmákra – és ezeket fordítjuk. A szakfordítás egységei általában kisebbek lehetnek, mint az irodalmi fordításé. Az utóbbi esetében gyakorlatilag minden egység fordításánál mérlegelni kell, hogyan illeszkedik az adott szövegrész fordítása a teljes szöveg fordításához. Az irodalmi szöveg értelmezésében és fordításában tehát általában a „felülről lefelé” történő feldolgozás érvényesül: először tisztázzuk, ki írta a szöveget, kinek, és milyen célból, milyen stílusban, stb., majd ennek megfelelően választjuk ki a nyelvi elemeket. A szakfordításban elképzelhető az „alulról felfelé” történő értelmezés, illetve fordítás is, azaz előfordulhat, hogy a forrásnyelvi szöveg nyelvi elemei alapján választjuk ki a célnyelvi megfelelőt, és csak utána ellenőrizzük, hogy a szószinten kiválasztott megfelelő jól illeszkedik-e a szöveg egészéhez.

2.3 Ekvivalencia és fordíthatóság

A szakmai szövegek expliciten kódolnak egy olyan üzenetet, amelyben az információközlés pontossága az elsődleges cél, és a nyelvi kifejezésekhez kötődő

(szándékolt) asszociációk, célzások, ironikus vagy metaforikus kifejezések csak véletlenszerűen fordulnak elő: a kommunikációnak nem célja, hogy a jelentések egy részét arra bízva, hogy az olvasó mit következtet ki a nyelvi jelekből. A tudományos (szakmai) kommunikációban használt lexika általában egyértelműbb (a monoszémia felé tendáló), mint a hétköznapi nyelvben használt lexika. Az egyértelműség különösen a terminusoknál érvényesül. A nyelvi forma másodlagos (el is felejtődik a tartalom felfogása után). A szakszövegfordítás tehát arra törekszik, hogy explicit jelentéseket explicit módon adjon vissza. Ezért szakszövegfordításban reálisabb ekvivalenciáról beszélni, mint irodalmi fordításban. A célnyelvi szöveg ekvivalens lehet a forrásnyelvi és a célnyelvi közönség számára azért is, mert a két olvasó kognitív környezete a szöveg értelmezése szempontjából (a szakmai tartalom szempontjából) gyakorlatilag azonos.

Az irodalmi fordításban ezzel szemben a fordított szöveg által kifejezett jelentések jelentős része a nyelvi kifejezésekhez kötődik: fontos szerepe van a következtetési kommunikációnak, a különböző, ki nem fejtett asszociatív jelentéseknek, célzásoknak, ironikus vagy metaforikus kifejezéseknek. Mivel a célnyelvi közönség kognitív környezete más, az irodalmi mű fordítása nem lehet ekvivalens az eredetivel, csak optimálisan hasonló (Gutt 1991).

A szakszövegek a tudományos kommunikáció típusát képviselik, illetve ahhoz állnak közel, tehát (Marcus 16. opozíciója alapján) fordíthatók, sőt jól fordíthatók, míg az irodalmi szövegek (a PK-hoz hasonlóan) nem, vagy csak nehezen. A tudományos (illetve szakmai) kommunikációban ugyanaz a tartalom többféleképpen is kifejezhető. A tudományos szövegnek több szinonim formája lehetséges, és az egyik szinonim forma a fordítás.

Az irodalmi szöveg fordíthatósága jóval viszonylagosabb, bár természetesen függ a műfajtól: a regényirodalom, amelyben a forma és az inferenciális kommunikáció mellett a tartalomnak, a referenciális jelentéseknek és a kódolt kommunikációnak is szerepe van, sikeresebben fordítható, mint a költészet. A költői nyelvben használt lexika (és sokszor a nyelvtan is) a hétköznapi nyelvben használt nyelvi elemekhez képest kevésbé egyértelmű, ráadásul a többértelműség a közlés lényegi eleme. A fordítónak itt tehát jóval összetettebb feladata van: meg kell értenie a forrásnyelvi szöveg lehetséges jelentéseit, majd olyan kifejezést kell találnia, amely megőrzi ezeket a lehetséges jelentéseket (amelyek közül sok nem explicit referenciális jelentés). A nyelvi különbségek és a versfordítás egyéb kötöttségei miatt ez sokszor nehézségbe ütközik.

2.4 Szó szerinti fordítás

A 2.2 rész utolsó szakasza (a fordítás egységének kérdése) átvezet bennünket a szó szerinti fordítás kérdéséhez. Egyrészt tapasztalatból tudjuk, hogy a szakszövegek esetében gyakran a szó szerinti fordítás is használható eredményt ad: előfordul, hogy a szakterülethez nem értő amatőr fordító szó szerint fordít szakszöveget a szakember számára, és ezt a primitív fordítást a szakember megérti. Másrészt a legújabb kutatások szerint (Tirkkonen-Condit 2005, Englund Dimitrova 2005, Mossop és mások 2005, Englund Dimitrova 2007, Tirkkonen-Condit és mások megjelenés alatt) a fordítás egyik alapvető stra-

tégiája a szó szerinti fordítás: a fordítók először mindig a szó szerinti fordítást próbálják alkalmazni, mivel ez igényli a legkevesebb erőfeszítést. A következő lépésben azután a monitor értékeli a szó szerinti fordítást, és ha szükséges, javítja. A szó szerinti fordítás lehetősége függ az adott nyelvpártól, a szövegtípustól, a fordítói normáktól, a feladat típusától, a rendelkezésre álló időtől és a fordító kompetenciájától.

Feltételezhetjük, hogy a szó szerinti fordítás lehetősége a szakszövegfordításban nagyobb, mint az irodalmi fordításban (mint említettük, a fordítás egysége kisebb lehet, és néha teljes mondatok/szakaszok szó szerinti fordítása is elfogadható lehet), míg az irodalmi fordításban a monitor többször jelez, hogy a szó szerinti fordítás nem megfelelő.

3. A jelen dolgozat célkitűzése

A irodalmi fordítás és a szakfordítás különbségeinek fent leírt, részben megfigyelésből, részben logikai levezetésből származó jellemzését a jelen dolgozat a kétféle szövegtípusban alkalmazott fordítói (átváltási) műveletek empirikus vizsgálatával kívánja kiegészíteni. A vizsgálat abból a feltételezésből indul ki, hogy a szakszövegfordítás és az irodalmi fordítás az elvégzett átváltási műveletek alapján is jellemezhető, és az eredmények közelebb visznek az irodalmi és a szakfordítás közötti különbségek és hasonlóságok tisztázásához. Konkrétan a következő kérdésekre keresek választ:

- Milyen arányokban fordulnak elő az egyes lexikai átváltási műveletek irodalmi és szakfordításban?
- Milyen arányban lehetséges a szó szerinti fordítást alkalmazni irodalmi és szakfordításban?
- Alátámasztják-e az átváltási műveletek különbségei azt a feltételezést, hogy a szakfordítás egészen más, mint az irodalmi fordítás, illetve tulajdonképpen nem is fordítás?

Előre kell bocsátanom, hogy a vizsgálat eredményei, mivel szükségszerűen korlátozott a minta, nyilvánvalóan nem dönthetik el az utóbbi kérdést, legfeljebb valószínűsíthetik a pozitív vagy negatív választ.

3.1 Az átváltási műveletek

A fordítás nyelvészeti elmélete jelentős figyelmet fordított a fordítás során végzett rendszeres megfeleltetésekre, az átváltási műveletekre. Manapság, a fordítástudomány „pragmatikai” és „kulturális” fordulata után a **fordítás folyamatának tanulmányozása** került előtérbe, és az eredeti és fordított szöveg összehasonlítása alapján történő vizsgálódás, a nyelvi okokra visszavezethető rendszerszerű megfelelések keresése háttérbe szorult. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az átváltási műveletek tanulmányozása továbbra is fontos módszere a fordítás kutatásának: egyrészt a fordított szövegek jellemzőit a szövegek

vizsgálatával állapíthatjuk meg (erre irányul a korpuszalapú fordításkutatás), másrészt a fordított szövegekből, a műveletek eredményéből, visszakövetkeztethetünk a műveletekre mint folyamatokra is.

3.2 A jelen dolgozatban végzett vizsgálat

A hazai fordítástudományi kutatások az átváltási műveletek osztályozásában Klaudy (1994) osztályozását veszik alapul, amely az átváltási műveletek egyik legrészletesebb, legkidolgozottabb jellemzése. Ez a vizsgálat szintén Klaudy kategóriáit alkalmazza.

Az átváltási műveletekkel foglalkozó kutatások leggyakrabban az egyes műveletekre keresnek példákat, főleg irodalmi szövegekben, tehát **szemléltetik az egyes műveleteket**. A jelen kutatás ettől a gyakorlattól eltérően tehát összehasonlító jellegű, azt vizsgálja, hogy egy teljes szöveget vagy szövegrészletet tekintve milyen arányban fordulnak elő a különböző átváltási műveletek irodalmi és szakszövegfordításokban.

3.3 A vizsgálat anyagai

A korpuszalapú fordításkutatások nagy mennyiségű szövegen végeznek vizsgálatokat, és így egyes fordítási jelenségekkel kapcsolatban reprezentatív eredményeket adnak. Jelenleg azonban nem áll rendelkezésünkre angol-magyar párhuzamos korpusz (bár készül egy párhuzamos angol-magyar szaknyelvi korpusz: ld. Heltai 2007), másrészt a fordítási műveletek automatikus, géppel történő vizsgálata, úgy tűnik, egyelőre megoldhatatlan (a műveletek egyes altípusait kivéve). Ezért a kutatásban előirányzott vizsgálatot kézi módszerekkel kellett végezni. Ez időigényes, és szükségszerűen behatárolja a feldolgozható szöveg mennyiségét és a műfajok számát, tehát nem reprezentatív, még megszorításokkal sem ad általánosítható eredményt.

A fentieket figyelembe véve a jelen tanulmányban a mintavétel módszerét alkalmaztam. Ennek során kiválasztottam 5 különböző szakterületre eső angol szöveget és magyar fordításukat a készülő SZIE-korpuszból (Heltai 2007), majd mind az öt szövegből kiválasztottam 5-5, egyenként 100 tartalmas szót tartalmazó részletet. A kiválasztás véletlenszerű volt: minden szövegnél a (számítógép oldalszámozása szerinti) 1., 4., 7., 10. és a 13. oldalról választottam a vizsgálandó részletet, az első bekezdéstől kezdve. A szövegek a következő szakterületeket képviselték: fizika (reológia), állattenyésztés (emutenyésztés), etológia (állatok viselkedése), gazdaságtan (makroökonómia), szociálpszichológia. Az öt szöveg összesen 6069 szót tartalmazott (30 998 leütés szóközök nélkül, 36 959 szóközzel).

Hasonló módon jártam el az irodalmi szövegek kiválasztásánál is. Itt a szövegeket a Gutenberg Project honlapján szereplő angol irodalmi művelekből és a MEK honlapján szereplő magyar fordításokból választottam, az 5., 15., 25., 35. és a 45. oldalról. Az „irodalmi szövegek” természetesen nem reprezentálhatják az irodalom széles skálán mozgó szövegtípusait és fajtáit: három szövegminta a klasszikus regényirodalmat képviseli, egy a gyermekirodalmat

(amennyiben az *Alice in Wonderlandet* gyermekirodalomnak tekintjük), és egy a drámairodalmat. Az öt szöveg összesen 7797 szót tartalmazott (34 959 leütés szóközök nélkül, 42 558 szóközökkel). A szakszövegekhez képest az irodalmi szövegekben nagyobb a funkciószavak száma, tehát kisebb a lexikai sűrűség.

Ugyancsak a feldolgozható szövegmennyiség miatt döntöttem úgy, hogy csak a lexikai átváltási műveleteket tanulmányozom. Ha a grammatikai műveleteket is figyelembe vettem volna, nyilvánvalóan jelentősen csökkent volna a feldolgozható szövegmennyiség, másrészt az egyes műveletek konkrét azonosítása még több problémát és bizonytalanságot vetett volna fel, mint a lexikai átváltási műveletek azonosítása (ld. lent).

3.4 A vizsgálat módszere

A kijelölt szövegrészekből töröltem a funkciószavakat és azokat a tartalmas szavakat, amelyek a fordításban a szó szerinti megfelelőt tartalmazták. Töröltem a tulajdonneveket (kivéve, ha a fordításban nem ugyanaz a tulajdonnév szerepelt) és az indulatszókat is. A megmaradt mondatokban vagy mondatrészekben Klaudy rendszere szerint azonosítottam a lexikai fordítási műveleteket. Ezek a következők (zárójelben közlöm a vizsgálat során használt rövidítéseket): jelentések szűkítése (konkretizálás; KON), jelentések bővítése (generalizálás; ALT), jelentések összevonása (ÖSSZ), jelentések felbontása (szétosztás; SZÉT), jelentések kihagyása (elhagyás; EL), jelentések betoldása (kiegészítés; KIEG), jelentések felcserélése (FEL), antonim fordítás (ANT), teljes átalakítás (TEL), kompenzálás (KOMP).

3.5 Elemzési nehézségek

A vizsgálat során természetesen sok probléma merült fel. Kiderült, ha nem **egy** műveletre keresünk jó példákat, a műveletek azonosítása és a besorolás nagyon sok nehézséget jelent. A főbb problémák a következők voltak.

(1) A funkciószavak és a tartalmas szavak elhatárolása. A tartalmas szavak meghatározásában az angol szó szófaji hovatartozása alapján döntöttem, és amennyiben kétség merült fel, figyelembe vettem a magyar fordítást is.

(2) A szó szerinti megfelelő meghatározása. Ez bizonyult az egyik legkeményebb diónak, főleg a poliszémia miatt. Így például az *I see* szó szerinti megfelelője a *látom*, de lehet az is, hogy *értem*. Melyiket tekintsük tehát szó szerinti fordításnak? Ha egy bizonyos szó fordítása önmagában véve nem felel meg a szó szerinti fordításnak, adott kontextusban vagy szókapcsolatban lehet, hogy szó szerinti fordításnak tekinthető, másként nem is fordítható. És ha egy poliszém szó egyik fordítását nem tekintjük szó szerinti fordításnak, akkor milyen műveletnek tekintsük? Probléma az is, hogy a szó szerinti fordítás eltérő attól függően, hogy milyen fordítói kompetenciát veszünk alapul. A tapasztalt fordító számára adott kontextusban más a szó szerinti fordítás, mint a tapasztalatlan fordító számára. Az elemzés során szó szerinti fordításnak a kontextus nélküli első szótári megfelelőt tekintettem, tehát a kezdő fordítót vettem ala-

pul. Ebből a szempontból bizonyos mértékű szubjektivitás és következtetlenség elkerülhetetlen volt.

(3) A nyelvtani és lexikai fordítási műveletek elkülönítése során kevesebb gond adódott. Itt úgy döntöttem, hogy ha a magyar fordításban több vagy kevesebb lexikai egység szerepel, mint az eredetiben, azt a jelentések betoldása, illetve kihagyása műveletéhez sorolom akkor is, ha a változtatás a nyelvtani szerkezet megváltozásának következménye.

(4) Az egyes lexikai műveletekbe való besorolás főleg a konkretizálással, a kiegészítéssel és a jelentések felcserélése kategóriájával volt kapcsolatos. Sok esetben csak szubjektív döntés alapján lehet eldönteni, hogy egy adott magyar szó konkrétabb jelentést fejez-e ki, mint egy angol szó. Ugyancsak eseti döntést igényelt adott fordítási megoldás betoldásként (kiegészítésként) vagy felbontásként történő értékelése. Nem lehetett teljesen objektív a jelentések felcserélése kategóriába való besorolás sem.

(5) A szókapcsolatok fordításánál általában az egyes elemek fordítása szerint történt a besorolás, míg az idiomatikus kifejezéseket egységként vettem figyelembe, és a teljes átalakításhoz soroltam őket. Kérdés viszont, hogy ha állandó megfelelésről van szó, nem a szó szerinti fordítás kategóriájába tartoznak-e inkább. További gond, hogy a kollokációk elemenként történő értékelése torzíthatja a képet, mivel az egyes elemeket tekintve esetleg besorolhatók valamelyik átváltási műveletbe, az egész szókapcsolat fordítása azonban szó szerinti megfelelésnek tekinthető.

Összességében az elemzés sok szubjektív döntést tartalmaz, így megbízhatósága nem száz százalékos. A megbízhatóságot természetesen lehet növelni részletes kritériumrendszer kidolgozásával, vagy két független értékelő alkalmazásával, de ez tovább növeli a vizsgálat munkai igényességét.

4. Eredmények

A vizsgálat eredményeit a következő táblázat foglalja össze.

2. táblázat

Átváltási műveletek a szakfordításban és az irodalmi fordításban

Szöveg	KON	ÁLT	ÖSSZ	SZÉT	EL	KIEG	FEL	ANT	TEL	KOMP	ÖSSZES
A) Szakszövegek											
Animal Behaviour	9	5	5	3	37	20	57	0	3		139
Communication	1	2	12	23	37	31	71	1	4		182
Macroeconomics	5	0	2	11	30	45	40	2	2		137
Rheology	1	1	2	6	11	30	29	4	3		87
Emu Farming	5	2	0	6	8	15	6	3	2		47
Összesen	21	10	21	47	123	141	203	10	14		590

Szöveg	KON	ÁLT	ÖSSZ	SZÉT	EL	KIEG	FEL	ANT	TEL	KOMP	ÖSSZES
B) Irodalmi szövegek											
Europeans	35	7	10	15	11	45	14	11	10		158
Heart of Darkness	18	1	8	21	10	32	68	5	2		165
David Copperfield	26	1	23	33	14	51	63	0	9		220
Alice in Wonderland	40	9	12	13	48	32	30	9	17	3	203
Pygmalion	27	8	11	16	36	55	91	4	35	1	284
Összesen	146	26	64	98	119	215	266	29	73	4	1040

Az eredmények alátámasztják azt a következtetést, hogy az irodalmi fordítás során a fordítóknak jobban el kell térniük a szó szerinti megfeleltetéstől, mint a szakfordítónak. Az összes elvégzett átváltási műveletek száma az irodalmi fordításokban majdnem kétszer több, mint a szakfordításokban.

Az is látható, hogy az irodalmi szövegek fordításában nagyobb szerepe van a konkretizálás, az összevonás és a teljes átalakítás műveletének. A szakszövegfordításra leginkább a jelentések felbontása, kihagyása, betoldása és felcserélése jellemző.

A két kategória egyes szövegei között jelentős eltérések tapasztalhatók a különböző átváltási műveletek gyakoriságában. A szakszövegeken belül a kommunikációról szóló szemelvény (Aronson 1999/2001) az összes átváltási műveletek tekintetében két irodalmi szemelvényt is megelőz, és öt kategóriában is a legnagyobb értéket mutatja. A makroökonómiai szöveg esetében a jelentések betoldásának magas száma részben annak köszönhető, hogy a viszonylag új tudományág terminusainak fordításában általában több a kifejtés, ráadásul a magyar szövegben a terminusok mellett ott van zárójelben az angol megfelelő, amit szintén betoldásként vettem figyelembe.

A reológiáról, illetve az emutenyésztésről szóló szövegben az összes átváltások száma rendkívül alacsony. Ez feltételezhetően a szakterület jellegének köszönhető (már kialakult szaknyelv, természettudomány), másrészt feltételezhető, hogy ezeknél a szövegeknél a fordítók kimondottan törekedtek a szövegű fordításra.

Az irodalmi szövegekben a jelentések konkretizálása kategóriában komoly szerepet játszik az idéző igék konkretizálása (Vö. Klaudy és Simigné 1996:171). Feltűnő a jelentések kihagyásának nagy száma Kosztolányi *Alice Csodaországban* fordításában – ez feltehetőleg a fordító egyéniségével és fordítási elméletével van kapcsolatban; ezt a fordítást a szabad fordítás kategóriájába kell sorolnunk.

5. Következtetések

Ha az eredményeket a bevezető részekben leírt elméleti megfontolásokkal összevetjük, azt látjuk, hogy az eredmények részben egyeznek az elméleti megállapításokkal, részben közömbösek ebből a szempontból, részben ellentmondóak.

Megerősítik az eredmények azt a feltételezést is, hogy a szakszövegek fordítása során a szó szerinti fordításon kevesebbet kell változtatni, az átváltási műveletek száma lényegesen kisebb, mint irodalmi fordításban. Ebből feltételezhetően következik az is, hogy a fordítás egysége a szakszövegfordításban kisebb, bár ezt nyilvánvalóan befolyásolják a nyelvtani átváltások, amelyeknek hatását ebben a vizsgálatban nem mértük. Megerősítik az eredmények azt a feltételezést, hogy a fordítás prototípus-fogalom, és az irodalmi, illetve szakszövegfordítás között fokozatos az átmenet. Az átváltási műveletek szempontjából egyes szakszövegek fordítása közelebb áll az irodalmi fordításokhoz, és ennek az ellentéte is előfordul.

A vizsgálat nem ad támpontot abban a tekintetben, hogy a szakszöveg explicitebb, illetve explicitálhatóbb, mint az irodalmi fordítás. Ha az explicitációt a jelentések felbontása, a jelentések konkretizálása és a jelentések betoldása kategóriákkal jellemezzük, akkor a következő képet kapjuk (3. táblázat):

3. táblázat

Az explicitációhoz sorolható műveletek előfordulása irodalmi szövegek és szakszövegek fordításában

Szöveg	KON	SZÉT	KIEG	Összes
A) Szakszövegek				
Animal Behaviour	9	3	20	32
Communication	1	23	31	55
Macroeconomics	5	11	45	61
Rheology	1	6	30	37
Emu Farming	5	6	15	26
Összesen	21	49	141	219
B) Irodalmi szövegek				
Europeans	35	15	45	95
Heart of Darkness	18	21	32	71
David Copperfield	26	33	51	110
Alice in Wonderland	40	13	32	85
Pygmalion	27	16	55	98
Összesen	146	98	215	459

Itt az irodalmi szövegekben az explicitáláshoz sorolható műveletek száma több mint kétszerese annak, amit a szakszövegfordításokban találunk. A vizsgálat nem tért ki arra, hogy az explicitáció mennyiben adódik nyelvi különbségekből, illetve mennyiben köszönhető az implicit jelentések explicitálásának. A jelen vizsgálat nem volt alkalmas arra, hogy a rutinszerű nyelvhasználat különbségeit kimutassa.

Ellentmondanak a vizsgálati eredmények annak a megállapításnak, hogy a tudományos (szakmai) kommunikációban végtelen a szinonímia lehetősége, míg a költői (irodalmi) kommunikációban hiányzik a szinonímia. Az irodalmi fordításokban regisztrált átváltások száma jóval nagyobb, tehát a fordítók több szinonima között választanak egy-egy szó fordítása során. Feltételezhető azonban, hogy ezek az eredmények nem az irodalmi és szakmai kommunikáció sajátosságait, hanem az irodalmi és a szakmai szókincs különbségeit jelzik.

6. További kutatások

A tanulmányban leírt vizsgálat csak kézzel végezhető, ezért időigényes. Ennek ellenére érdemes lehet több kutató összefogásával, illetve kutatási segéderő bevonásával nagyobb mintára (több műfajra, több szövegre, nyelvtani és lexikai átváltásokra) kiterjeszteni a vizsgálatot. A munka egyes részei gépesíthetők: annotált angol szövegek használatával a tartalmas szavak azonosításának művelete elmaradhat.

A vizsgálat megbízhatóságát feltétlenül javítani kell, különösen a szó szerinti megfelelés pontosabb meghatározásával. Elképzelhető olyan megoldás is, amely a szó szerinti fordításra két listát ad: egyrészt regisztrálja, hogy az adott szó fordítása egyezik-e az első szótári jelentéssel, másrészt szó szerinti fordításnak tekint minden olyan fordítást, amelyet az adott kontextusban gyakorlott fordító nagy valószínűséggel használna. Ebből a szempontból blattoltatási kísérletekkel is közelebb juthatnánk a szó szerinti fordítás meghatározásához.

Az átváltási műveletek kategorizálását valószínűleg módosítani kell, tekintve, hogy a jelenlegi felosztásba nem nagyon fér bele a kollokációk fordítása.

Irodalom

- Englund Dimitrova, B. 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Englund Dimitrova, B. 2007. *That's Close! On translators, interpreters, researchers, texts and their relationships*. Az EST V. kongresszusán (2007. szeptember 3., Ljubljana) tartott plenáris előadás.
- Gutt, E.A. 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Blackwell.
- Heltai P. 2007. Párhuzamos szaknyelvi korpusz munkálatai a Szent István Egyetemen. In: Feketéné Silye M. (szerk.) *Porta Lingua: Szaknyelvoktatásunk – határokon átívelő híd*. Debrecen: DE ATC. 285-293.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy, K. – Simigné Fenyő S. 1996. *Angol-magyar fordítástechnika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Marcus, S. 1977. *A nyelvi szépség matematikája*. Budapest: Gondolat.
- Mossop, B., Gutt, E.A., Peeters, J., Klaudy, K., Setton, R., Tirkkonen-Condit, S. 2005. Back to translation as language. *Across Languages and Cultures* Vol. 6. No. 2. 143–172.
- Snell-Hornby, M. (1988/1995). *Integrated Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Snell-Hornby, M. 2006. *The Turns of Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Tirkkonen-Condit, S. 2005. The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research. *META* Vol. 50. No. 2. 405-414.
- Tirkkonen-Condit, S., Mäkisalo, J. and Immonen, S. 2008. The translation process – interplay between literal rendering and a search for sense. *Across Languages and Cultures* Vol. 8. No.1. (megjelenés alatt).

Források

A) Irodalmi szövegek

- Carroll, L. *Alice in Wonderland*. <http://www.gutenberg.org/etext/11>
- Carroll, L. *Alice Csodaországban*. Ford. Kosztolányi Dezső.
<http://mek.oszk.hu/00300/00348/index.phtml>.
- James, H. *The Europeans*. <http://www.gutenberg.org/etext/179>
- James, H. *Európai látogatók*. Ford. Balabán Péter.
<http://mek.oszk.hu/03200/03297/index.phtml>
- Dickens, Ch. *Copperfield, David*. <http://www.gutenberg.org/etext/766>
- Dickens, Ch. *Copperfield, David*. Ford. Szinnai Tivadar.
<http://mek.oszk.hu/00700/00771/index.phtml>
- Conrad, J. *The Heart of Darkness*. <http://www.gutenberg.org/etext/219>
- Conrad, J. *A sötétség mélyén*. Ford. Vámosi Pál.
<http://mek.oszk.hu/01900/01991/index.phtml>
- Shaw, G. B. *Pygmalion*. <http://www.gutenberg.org/etext/3825>
- Shaw, G. B. *Pygmalion*. Ford. Mészöly Dezső.
<http://mek.oszk.hu/00400/00497/index.phtml>

B) Szakszövegek

- Alcock, J. 1989. *Animal Behaviour*. Sunderland: Sinauer Associates Inc.
- Alcock, J. *Az állatok viselkedése*. Ford. Székely Tamás (nyersfordítás).
http://www.behav.org/00library/Alc_89/default.htm
- Aronson, E. 1999. *The Social Animal*. Worth Publishers/W.H. Freeman and Company. Eighth Edition. New York, New York.
- Aronson, E. 2001. *A társas lény*. Tizenkettedik, átdolgozott kiadás. Ford. Erős Ferenc. Budapest: KJK Kerszöv.
- Barnes, H.A., Hutton, J.F. and Walters, K. 1989. *An Introduction to Rheology*. Rheology series 3. Amsterdam: Elsevier.
- Barnes, H.A., Hutton, J.F. and Walters, K. 2005. *Bevezetés a reológiába*. Veszprém: Egyetemi Kiadó. Ford. Tóth Sándor.
- Hall, R.E. –Taylor, J. B. 1991. *Macroeconomics*. Third edition. W.W. Norton and Company, Inc.
http://www.behav.org/00library/Alc_89/default.htm
- Hall, R. E. and Taylor, J. B. 2003: *Makroökonómia*. Budapest: KJK Kerszöv. Ford. Eső Péter és Lóránt Gyöngyi.
- Minnaar, M. 1998. *The Emu Farmer's Handbook: Commercial Farming, Methods for Emus, Ostriches and Rheas*. Groveton, TX: Nyoni Publications.
- Minnaar, M. 2002. *Emu tenyésztők kézikönyve. Gazdaságos módszerek emukhoz, struccokhoz és nandukhoz*. Tata: Pannon Emu egyéni vállalkozás. (Fordító neve nincs feltüntetve.)